

դին կը գտնուի քան Երկրիս պարունակը, վերածելով Հազարամեղրի կրնանք անմիջապէս նշանակը գտնել որ է 9,1534808, և Երկրարեւ միջին հեռաւորութենէն ձեւացած անկիւնն է 84°1'39",48 այս տուեալներով կ'եւէ

Երեւակ Ի միջին հեռաւորութեան
1423904600 Հզմ. 9,1534808
Երկրիս Ի միջին հեռաւորութեան
անկ. հակըռ. 84°1'39",48 9,0197830 (—10)
Երկրիս միջին հեռ. նշանակը 8,1732638

կ'ունենանք հեռ. 149026597,94 Հզմ. և տեսանկիւն 8",836384:

Այս ամէն հաշիւները ցոյց կու տան թէ կարելի է ամէն ժամանակ և ամէն տեղէն չափել Արեւուն հեռաւորութիւնը Երկրէս, միայն առաջուց խնամքով և ճշգրտէն ցանկերով մոլորակին հեռաւորութիւնը գտնել, այն ժամանակին համար, նոյնպէս Երկրակեդրոն անկիւնը որով հեռաւորութիւնը պիտի գտնուի միշտ քառորդութեան ժամանակ:

Այս ձեռնարկն է ըստ Արիստարքոսի եղանակին, և ունեցած առաւելութիւնը այս է որ Իւրաքանչիւր ոք կրնայ հաշուել իր գրասեղանին առջեւ որ և է մոլորակով որ ուզէ աստղին քառորդութեան ժամանակ:

Պէտք չէ այլ եւս սպասել 2004 Թրականին Արուսեկի Արեւու սկաւառակէն անցնելուն համար որպէս զի Արեւու տեսանկիւնը չափուի: Բաց Ի Արուսեակէն կայ Փայլածուն ալ որ աւելի ստէպ կ'անցնի, և վերջին անցքն եղաւ 1927 նոյեմբեր 8ին և ասոր յաջորդ անցքը պիտի կատարուի 1937 12 նոյեմբերի, բայց երկու գտնազան վայրերէ հարկ է այս դիտողութիւնս ընել ճիշդ հաշիւը գտնելու համար, որ թէ ծախսի դուռ է և թէ զըծուարին:

(Շարայարելի) Հ. Խ. ՍԻՆՆԵՍԵ

ԱՅԼԵԻԱՅԻՔ

ՔՆՆԱԴԱՏՆԵՐՈՒՍ

Այն համոզմամբ թէ կը խօսիմ զարգացած ժողովրդեան մը, կը սպասէի՝ որ Հայ Եկեղեցւոյ անցելոյն մասին կատարած ուսումնասիրութիւնքս լուրջ ուշադրութեան նիւթ դառնային մեր բանիմաց դասուն կողմանէ, և իրենք ալ պահ մը ըննութեան բովէն անցնէին նոյն խնդիրները, անոնց առաւելագոյն լուսաբանութեան համար: Այդ չեղաւ. այլ աղբի փոխան ժխոր մը փրթաւ, յորում նոյն հարցերու պատմականութիւնն որոնելու փոյթը չէր որ կ'իշխէր, այլ կանխակալ համոզմանց փարած մնալու ջերմ բաղձանքը: Թէպէտ աղբի իբր բանասէր՝ պատասխանելու պարտաւոր չէի, սակայն նիւթին նորութիւնը, և ընթերցողացս մէկ մասին միտքը շինելու պէտքը՝ թելադրեցին ինձ գրել ներկայս:

*
* *

Բոստոնի Պայքարին մէջ (մեր. 18) կարդացի յօդուած մը՝ Ա. Ն. Նազարէ, երեկոյին գրուած և առաւօտուն լրագրին յանձնուած, ի պատասխանի խնդրոց՝ որոց վրայ ամիսներ քրտնած էի: «Ինչ գործնական արդիւնք ուօգուտ յառաջ կու գայ, կը հարցնէր նա, եթէ Թադէոս կամ ուրիշ առաքեալներ Հայաստան գացած չլրլան» և ուրիշ կարդ մը տեսութիւններ, որոցմով կը հաստատէր՝ թէ բանասիրութեան արուեստին հետ շատ մտերիմ լինելու չէ: Պարոնին լրագրողի հանգամանքը չէ թոյլատրել իրեն նկատելու թէ մեր կրօնական անցեալը լուսաբանելով, կը հասնինք մեր ազգին լաւագոյն ծանօթութեան. և այս բարոյական օգուտն է: Յետոյ այդ ծանօթութենէն կը հանենք ուրիշ շահեր. այսպէս մեր գրական դասը՝ կամ գէթ անոր ողջամիտ մասը՝ կը դադրի մեր անցելոյն նկատմամբ կերտուած վէպերու և նախա-

պաշարմանց միորինակ կրկնութենէն, որով կը զտուի հայ գրականութիւնը, կը բարձրանայ անոր վարկը, և մեք խոհական ազգի մը գաղափարը կ'ընծայենք եւրոպական բանասիրութեան առջեւ. այս ալ գործնական օգուտն է:

Այո՛, պարոն, մեր ցեղին ընկերային ու կրօնական անցելոյն վերաբերեալ խնդիրները կը կազմեն անոր բարոյական ստացուածքը, և մեր մտադրութեան արժանի նիւթեր են: Դուք կրնաք նաև հարցնել. «Ի՞նչ գործնական օգուտ» կ'իլլէ մեր նախնեաց հանդերձին, ճաշերու և այլ կենցաղական նիւթերու քննութենէն, որոցմով զբաղեցայ ու կը զբաղիմ միշտ: Եւ սակայն այդ բոլորը կարեւոր են հասկացող մարդոց համար, և պէտք է քննենք զանոնք ազատ դատողութեամբ մը: Դուք որ կ'ընդունիք՝ թէ «եկեղեցիներու պայծառութիւնը կախում ունի այն լուսամտութենէն, որով կը վերաբերին ազատ խորհողութեան հետ», և համակրութեամբ չէք տեսներ «այն եկեղեցիները՝ որ կը ձգտին մարդկային միտքին թոխչը կաշկանդել ու խորհողները քարացնել որոշ կաղապարներու մէջ», — փոյթ չէ թէ այդ կաղապարն անփոփոխելի Աւետարանը լինի, — զարմանք կը պատճառէք՝ զլանալով ինձ «ազատ խորհողութիւնը» պատմաքննական ասպարիզին մէջ, ուր ոչ միայն կարեւոր՝ այլ և անհրաժեշտ է այն, և պահանջելով հայ մտքին «քարացումը» մեր եկեղեցական անցելոյն շուրջ կերտուած աւանդութեանց «որոշ կաղապարներու մէջ», ինչ որ առանձին ցնծութիւն պատճառեց հաւելացի Նոր Աւետարեիին (Մարտ 10): Ոչ, պարոն. ես համոզուած եմ՝ թէ ձեր այդ ծանօթութեամբ՝ զոր ունիք կրօնական բանասիրութեան մասին, լաւագոյն ծառայութիւնը կը մատուցանէք անոր՝ ուղղակի ձեռնպահ մնալով անորմէ:

Տեսայ նաև Նոր Լուրին մէջ (Փետր. 27) Արշամի յօդուածը, որով զժկամակութիւն կը յայտնէր մեր առաքելական քարոզութիւնն անպատմական ցոյց տալուով ղէմ. «բան մը՝ որ կրօնական պայքարներու ա-

մենէն բուռն շրջանին ալ չէ ըսուած, և կաթողիկէ եկեղեցին ոչ մէկ ատեն չէ ունեցած յաւակնութիւնը մերժելու Հայ Եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը, ընդունած է Հայ եկեղեցւոյ ձեռնադրութիւնը, և ճանչցած է Հայոց կաթողիկոսին առաքելական յաջորդութիւնը, ինչ որ ճիշդ է արդէն»: Եւ կը յարէ թէ «չենք փափաքիր՝ որ մեր ազգին ներկայ պայմաններուն մէջ դաւանական և կրօնական խնդիրներ յուզուին, բնաւ յարմար չտեսնելով» ձեռնարկս: Իսկ ինք կը մոռնայ իւր իրատեղը, կը հանգրիճէ թեզանքը, լրագրողութենէն Աւետարանի մեկնիչ կը դառնայ, ու կը սկսի լուծել Պետրոսի գլխաւորութեան հարցը, իւր պատճառաբանելու ձեռով հաստատելով՝ թէ լրագրողի ակնոցին յատուկ նիւթեր չեն աղոնք:

Պարզ է պատասխանս նաև իրեն: Կաթողիկէ եկեղեցին երբեք չէ զբաղած Հայոց առաքելականութեան հարցով, որոյ հաստատութիւնը կամ հերքումը որ և է փոփոխութիւն չի բերեր՝ եկեղեցական նուիրապետութեան մասին յոյն եկեղեցւոյն ըմբռնողութեան մէջ: Իսկ ձեռնադրութեան վաւերականութիւնը նա չի դնել այս կամ այն առաքելական ընդունուելուն մէջ, այլ եկեղեցական բաժանումէն յառաջ զայն ունենալուն և յետոյ անընդհատ պահելուն մէջ: Որով մեր առաքելական քարոզութիւնը վիպական ցուցուելէն ոչ շահ կ'իլլէ կաթողիկէ եկեղեցւոյ, և ոչ ֆնաս մը հայկականին. այլ զուտ պատմական խնդիր մը քննուած կը լինի՝ յօգուտ մեր անցելոյն լուսաբանութեան: Եւ հարկ կը համարիմ յիշեցնել նաև Արշամի՝ թէ զարգացած Եւրոպայի մէջ լրագրողութենէ զատ կայ բանասիրական բազմակողմ ասպարէզ մ'ալ, յորում կ'ուսուցնասիրուին ու հետաքրքրութիւն կը շարժեն մարդկային կենցաղին վերաբերեալ ամէն հարցեր և իրեր, քաղաքական, ընկերային, ազգագրական, կրօնական: Թէ բազմահատոր հանրագիտարանաց ու մենագրական երկասիրութեանց մէջ իրենց յատուկ պատմութիւններն ունին ազգերու քաղաքական կեանքը, քաղաքակրթութիւնը, դաստիարակութիւնը:

նը, տարազը, բարեբերը, կրօնքները, ջրիստոնէական Եկեղեցին, իւր վարդապետութիւնը, խորհուրդները, ծէսերը, ամէն բան. պատմութիւններ՝ հանուած այդ խնդրոց ծագման և անցելոյն մէջ կրած յեղաշրջութեանց խուզարկութենէն. և աղոնց կարգին կը պատկանին մեր առաքելական քարոզութեան, եկեղեցական բաժանման և այլ խնդիրներն ալ: Եւ հուսկ՝ թէ աղոցմով զարդիւր կրօնական վէճեր յարուցանել չէ, ինչպէս միաստօրէն կը խորհին մերոնք, որ չեն գիտեր զատել գիտութիւնը կրօնական վիճերէ. այլ կատարել քանասիրական աշխատարիւններ, որոնք բնաւ կապ չունին մեր ազգին ներկայ կամ ապագայ պայմաններուն հետ. և ամէն ժամանակ յարմար չ'անոնց քննութեան՝ զարգացած ազգերու մէջ, որոց ախորժակն ու արուեստը կը գնահատեմ ես, և կը բաղձամ՝ որ իմ ազգս ալ հաղորդ լինի անոնց մտաւոր բարգաւաճման:

*
* *

Կը հասկնամ՝ որ մեր լրագրող պարօնները չունին եւրոպական գրականութեան այդ ընդարձակ ծանօթութիւնն ու պահանջը: Մեր քով տիրող անկատար դաստիարակութեան պտուղն է այդ, որոյ մէջ զբոխաւոր բաժինն ունին մեր ժամանակի՝ այսպէս ըսենք՝ մասնագէտ գրողները հայ կրօնապատմական հարցերու մասին: Մտքի նեղ ու պատմութեան համար մահացուցիչ տեսութիւն մը՝ Հայ Եկեղեցւոյ ծագման, անկախութեան, դաւանութեան ու ծիսից խնդիրները կաղապարեց ձուլեց այս անտեղի համոզման մէջ՝ թէ ինչ որ ունի այժմ նոյն Եկեղեցին, նոյն է որ կըրս. ՍաՀակայ, Լուսաւորչի և առաքելոց օրով: Ամէն խորհողներ կաշկանդուեցան այս անողորհամոզման, և թուլթալորէն կրկնեցին զայն, ներկայէն անդին չկարենալով հասցնել իրենց ակնարկը: Ուրիշ քացատրութեամբ՝ մեր եկեղեցական անցեալը շրջապատուեցաւ կեղծիքներով, և անոնց տրուեցաւ աւետարանական վարդապետու-

թեան ոյժը, որոյ դէմ որ և է արտաշատութիւն՝ զայթակղութիւն և աղմուկ կը պատճառէ շատերու կողմանէ: Չեմ գարմանար՝ եթէ ռասիկը կամ սոսկական գրողներ տարուեցան այդ հոսանքէն: Բայց մեք ունեցանք նաև համալսարանական տիտղոսներով զարդարուած գրիչներ, որոնք յիշեալ հարցերու հին ու վաւերական աղբիւրները բռնած, տարբեր բան կարդացին հոն քան ինչ որ գրուած էր. և գիտակցաբար աղաւաղեցին հարցերը, կրկնելով սովորական երգը, զոր պիտի կոչէի մեր կրօնապատմութեան մահերգը: Վերջին աշխատութեանս, Կարևոր խնդիրներ Հայ Եկեղ. պատմութեան, նպատակն եղաւ՝ ջանալ մասամբ մ'ազատել հայ միտքն ու գրականութիւնը նախապաշարման կապերէն, դնելով հարցերը քննադատութեան լոյսին հանդէպ:

Եկեղեցական կամ կրօնական խնդրոց պատմականը կամաւ ծածկելով՝ ինչ ըսել ուզեցին մեր բանասէրք: Լուեխայն հաստատեցին տարբերութիւնը՝ որ կայ ներկային և անցելոյն մէջ. և դատապարտեցին կամ անցեալը, զգեցնելով անոր ներկային նկարագիրը, կամ գնեկայն, ծածկելով զայս անցելոյն անուամբ: Բայց ինչպէս կը հաշտուի այս՝ Հայ Եկեղեցւոյ վերագրուած «ազատ խորհողութեան» հետ, որ կը նշանակէ հինքերէն տարբեր աչքով նայիլ կրօնական հարցերու վրայ: Ինչո՞ւ ուրեմն այդ ճիշդ՝ հին համոզմանց ու ձևերու հետ կապուած ցուցնելու Հայ Եկեղեցին: Հասկսութիւն չէ՞ այդ:

Կընայ այդ ազատախոհութիւնը ոմանց բաղձանքը միայն լինել, բողոքականութենէ փոխ առնուած: Կընան նաև մեր բանասէրք իրենց նախամեծարութիւնն ունենալ հինին կամ նորին նկատմամբ, ինչ որ մարդկային է: Սակայն երբ զործ ունինք անցելոյն քննութեան հետ, բանասիրական արուեստը կը պահանջէ խզել մեր կապն ամէն նկատմանց ու հաշիւներու, ամէն աւանդական համոզմանց ու ներկային հետ, և տեսնիլ անցեալն ինչպէս որ է, մասամբ հաւասար և շատ մասերով տարբեր ներկայէն, ինչպէս հաստատեցի փաս-

տերով, Եթէ լինին անձինք՝ որ անհաճոյ գտնեն այդ տարբերութիւնը, ազնուագոյն կամ ուղղագոյն համարելով հինը, ազատ են պարզելու իրենց տեսութիւնը, և դէպ ի հինը հրաժարել ընթերցողաց համոզումն ու սէրը, Եթէ անխտիր են հնոյն հանդէպ, և կամ նախամեծար կը համարին նորը, նոյնպէս կրնան յայտնել իրենց զգացումը, սակայն ճշգրիտ ներկայացնելով միշտ հինը, Համոզուելու ենք՝ թէ անհրաժեշտ է անաչառութիւնը պատմական խուզարկութեանց մէջ, և այդ է որ յարգ ու կարեւորութիւն կու տայ բանասիրական աշխատութեանց. իսկ կեղծիքը, գիտակցական թէ անգիտակց, դատապարտելի է միշտ: Օրէնսկի համար՝ երբ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին գրուելով, ըսուի՝ թէ Հայք «երբեք չեն ընդունած զայն», կամ հիւանդաց օծման համար՝ թէ «բնաւ գործածական չէ եղած մեր քով», և այլն, կամ անգիտաբաւ է այդ խնդրոց պատմութիւնը և կամ կամակորել. առաջինն անպատեհ, երկրորդն անարժան՝ զարգացած ժողովրդի դեման մը համար: Եւ սակայն այս ոճն է՝ որ կ'իշխէ ցարդ մեր ռուսասիրաց քով՝ ամէն անգամ որ մեր եկեղեցական անցելոյն մօտենան: Գրքեր ու յօդուածներ կը շարադրուին անոր մասին, որոց մէջ ներկայն կ'ապրի, ոչ անցեալը. և որոց նպատակը՝ կամ գէթ արդիւնը՝ պատմութիւնը պարզել չէ, այլ քողարկել: Այս չարարաստիկ դրութիւնն անհանդուրժելի է ի դաւրում մէջ, և պէտք չէ որ մեր շարունակները մանուկ ազգերու սոսկանութեամբ ապրի և երազներով անանի: Պէտք չէ ներենք՝ որ եւրոպացիք կրկնեն — ինչպէս ըրին արդէն ոմանք — ի դարու Հայերուս համար, ինչ որ փաւստոս կ'ըսէր Դ դարու մեր նախնեաց մասին. «Չիրեանց երգս առասպելաց վիպասանութեանն սիրեցեալք ի փոյթ կրթութեանցն, և նմին հաւատացեալք և ի նոյն հանապազորդեալք»:

Կը կրկնեմ՝ թէ կրօնական վիճերով պարպելու նպատակ չունիմ բնաւ: Իմ ազգայինները կարող են հաւատալ աւետարանական ճշմարտութեանց ինչպէս և ինչ

չափով որ կ'ուզեն. ընդունիլ մեր նախնեաց և կամ արդի դաւանութիւնը. եօթը խորհուրդները պաշտել ամբողջովին կամ կրճատուած: Պատմաքնին բանասէր մ'եմ ես, ու կը զբաղիմ սոսկ մեր ցեղին անցելոյն քննութեամբ. գրականօրհին կ'ընեմ, որ բնականապէս կը հեռանայ նոյն անցելոյն շուրջ խտացած աւանդական ու կանխակալ համոզումներէ, որոնք նոր քննադատութեան յայտնութեանց առջև կը կորուսանին իրենց գոյութեան իրաւունքը: Մեք միանգամայն պէտք է գիտնանք զատել կրօնապատմութիւնը կրօնէն, և ըր'ոնենք՝ թէ պատմաքննութեան պահանջմամբ մեր ի քրիստոնէութիւն դարձն երկու դար կա. նուա կամ ուշ զնելով, հայրապետական թիոդին անկախութիւնը սկզբնական կամ յետամուտ, քաղկեդոնեան ժողովոյն մերժումը 451ին կամ 591ին, և արդիւնք թիւրիմացութեան, ներկայ հայ դաւանութիւնն ինչ ինչ մասերով հեռացած հինէն, և այլն, Հայ Եկեղեցւոյ արդի կացութեան վրայ ոչ մէկ բան կ'աւելնայ կամ կը պակսի: Իսկ պատմութեան ինքնաքննութիւնը, կամ մարտ թէ ակամայ, կ'ընդհարի ողջմտութեան և մեր ազգին ու մատենագրութեան վարկին դէմ: Մեր բարոյական շահը կը պահանջէ վերջ զնել այս ծուռ ուղղութեան: Եւ ես ուրախ եմ, որ մեր զարգացած դասին մէջ կայ մաս մը՝ որ գիտէ գնահատել իմ գաղափարս ու գործս, զոր թղթերով ալ յայտնեց ինձ: Պիտի փափաքէի սակայն՝ որ այդ անձինք աւելի յառաջ երթային, և հրապարակաւ ալ բարձրացնէին իրենց ձայնը, հանելու համար մեր եկեղեցական մատենագրութիւնն իւր անբնական վիճակէն, և աղով ճշմարիտ ազգասիրական գործ մը կատարելու:

*
*

Աւելի շոնջալից էր երկար յօդուածը՝ զոր պատուական միաբանակիցս Հ. Յ. Ազգեր հրատարակեց Բազմովիկի մէջ (Մարտ), խորապէս վիրաւորուած իւր բարեպաշտիկ համոզումներուն մէջ՝ ի նպաստ առաքելա-

կան քարոզութեան ի Հայս. և ցուցադրելով իւր ներքին վրդովումը՝ բանասիրութեան մէջ շատ անսովոր բարբառով մը, զոր եղբայրական զգացումը կը յորդորէ զիս ծածկել կարեկցութեան թևերուն ներքև: Քինադատս փափաքելով հերքել տեսութիւնս, իւր սլաքները կ'ուղղէ աշխատութիւնէս քաղ հանուած քանի մը կէտերու դէմ միայն, համոզելով զիս՝ թէ կարծածին չափ դիւրին չէ խախտել շէնքս: Եւ որ աւելի ուշագործն է, իւր տուած հերքումն էրն իսկ ամբողջովին զուրկ են հիմքէ, և ոմանք լոկ խօթիծներ, զոր կ'անցնիմ հաստատել, պատասխանելով իւրաքանչիւրին:

1. Թաղէական հայ աւանդութեան աղբիւրն արգարեան զրոյցն էր՝ ըսինք, որ արդի եւրոպական բանասիրութեան առջև պատմական լինելէ դադրած է: Քինադատս նկատելով՝ որ ես «կը հաւատամ միամբնութեան համոզմամբ» Եթերիա ուխտաւորին վկայութեան՝ թէ 396ին Եղեսիս մէջ տեսիւ է Թովմայի հանգստարանը, կը հարցնէ. «Ի՞նչ պատճառ ունի չհաւատալու» Գրիստոսի առ Արգար թղթին ևս, զոր նոյնպէս տեսեր ու կը յիշէ նոյն անձը նոյն քաղաքին մէջ: — Չհաւատութիւնը՝ թղթին գոյութեան մասին չէ, զոր նախ քան զԵթերիա տեսաւ հոն ու Թարգմանեց Եւսեբիոս ալ, այլ վասերակոնոքեան, զոր բանասէր աշխարհը գիտէ զատել գոյութենէն: Եթէ Եթերիայի առաջին վկայութեան հաւատալս «միամտօքն համոզում» մ'է, արդեօք քննադատս կը պահանջէ՝ որ նոյն վկայի իրողորդ համոզման իւր մասնակցութիւնը՝ խորագիտութեան ապացոյցը համարիմ: Ոչ ոք կ'արգելու՝ որ Պատ. Հայրը իւր հաւատքը ձեռն ուղծածին պէս. բայց կը կարծեմ՝ թէ բանասէր աշխարհի համոզումներն անոր վրայ հիմնուելու ստիպուած չեն:

2. Խորհնացույն կողմանէ Արգարու հայաբան արգարացնելու համար՝ քննադատս կը կոչէ Դէ Վիտի վկայութիւնը՝ թէ մասնագործներն ոմանք «բնագործակ նշանակութեամբ առնելով (Արգար) բար, Պար-

սից, Արարաց կամ Պարթեաք թագաւորներ կ'անուանեն. միևնոյններն են՝ զորս այլք Ռարոյենաց Արգար թագաւորները կը կոչեն» — Բայց ո՞ր է այդ անուանց մէջ Հայոցը: Եւ եթէ այդ բոլոր կոչումները նոյն տոհմի անձանց կը տրուին, և Տակիտոսի հետ եւրոպական մատենագրութիւնն ալ արարացից գիտէ անոնց տունը, ինչո՞վ Խորհնացին ու քննադատս կրնան հայացնել զանոնք:

3. Ըսած էի՝ թէ Արգարու քարոզիչը չի կրնար փոխանակուիլ երկոտասանից ընկեր Ռուգա-Թաղէի հետ, որոյ առաքելութեան՝ «Նիկեփոր մը Ժի՛ դարու» — մը՝ քննադատս կ'է, — ապարդէ իջ նշանակել, Հրէաստանէ ու շրջականներէն զատ, զԱրարիա, Ասորիք» և այլն: Պատուական Հայրը կը փութայ օգտուիլ ասկից, ըսելով. «Հրէաստան և յրպակները բացատրութիւնը օչ թէ բուն Պաղեստինեան Հրէաստանի նկատմամբ է, այլ այն զաւատին՝ որ զաղթվայր մ'եղած է Նաբուքոդոնոսորայ գերութեան վարած Հրէից, և էր կից Հայաստանի սահմանաց, և երբեմն անոր հետ նոյնացած» — Գեղեցիկ ու հմտալից է մեկնութիւնս. բայց եկ տես որ իմ բացատրութեանս կը տրուի, ոչ Նիկեփորի, որ կը գրէ թէ Ռուգա քարոզեց «նախ ի Հրէաստան և ի Գալիլեա, ի Սամարիա և յԵդոմ» . երկրներն՝ որոնք հաւանական չի թուիր՝ թէ Նաբոքոդոնոսորայ օրով Հայաստանի կից էին, և յետոյ հեռացան:

Միջին դարու գրիչներ ուր ալ շրջեցնեն զՌուգա-Թաղէոս, այս ստոյգ է՝ որ Արգարու զրոյցին հեղինակը չէր գիտեր անոր զալուստը Աղեխիա, և աղոր համար կերտեց Աղդայ եօթանասնականը՝ իր քարոզիչ Արգարու. ապացոյց՝ թէ Գալուսն կամ բոլորովին անժամօթ էր Ռուգայի առաքելութեան վայրը, և կամ աւանդութիւնը զայն շատ հոգի նշանակած էր Եղեսիայէ:

4. Շեշտած էի քարծեցեալ Թաղէոսի և իւր Սանատրուկ սպանչին անժամանակակցութիւնը, հաստատուելով Դիոն Կասիոսի վկայութեան վրայ, որ նոյն թագաւորի որդին կը կապէ Սեբրոս կայսեր հետ. և յի-

շած էի՝ թէ Մարկուարտ ուզեց Սևերոսով իմանալ համաճումն զօրավար մը, զնելով Բ դարու սկիզբները: Փննազատս յօժարութեամբ կը յենու այս երկրորդ մեկնութեան, զՍանատրուկ զնելով սովորական 75-110 թուականին, որով և կընար տեսնել առաքեալները: Ես կանխաւ ձեռքս չունէի Դիոնի գործը. զոր յետոյ տեսայ և կրցայ լաւագոյն ուսումնասիրել հարցը, որոյ արդիւնքը կու տամ հոս, վերջնապէս պարզելու համար այս կէտը:

Մերս Սանատրուկ յիշուած է երկու յոյն հեղինակներէ: Մին նոյն Դիոն է Գ դարէն, որ իւր Հոռոմէական Պատմութեան մէջ կը գրէ այսպէս. «Առ վաղարշ որդի Սանատրուկոյ, որ ճակատեալ ընդդէմ Սևերեանց, և չև մտեալ ի կոիւ՝ ինչորեալ և ընկալեալ էր զհաշտութիւն, առաքեաց (Սևերոս) հրեշտակս, և առ ի հաստատել զխաղաղութիւն՝ շնորհեաց զմասն մի Հայաստանի»։ Եւ միւսն է Սուրիդասի բառարանը, ժՈ դարու, յորում կը կարդանք. «Սանատրուկ արքայ Հայոց, մարմնով միշտ հասակ, հոգով մեծ առ ամենայն, և յառաջինսն արդարեւ ի զործ պատերազմի. եկաց և պահապան նախանձաւոր արդարութեան, և ի կերակուրս ոչ ինչ ընդհատ քան զլաւագոյն ժուժկալս Յունաց և Հռովմայեցոց» (Lexicon):

Դիոնի գործը վտանգուած ու ցրուած, իւր հրատարակիչը յիշեալ քեկորը գետն-դեցին Սևերոս կայսեր Պարթևաց դէմ արշաւանաց (195ին) նկարագրին մէջ, իսկ ուրսինեան հրատարակութիւնը զայն դրաւ Տրայանոսի արշաւանաց մէջ, որուն հաւանեցաւ և Մարկուարտ, նոյն արշաւը նշանակելով իբր 116ին. զվաղարշ նոյնացոյց՝ յետոյ Աղրիանոսի օրով Դիոնէ յիշուածին հետ. և Սևերոսով երևակայեց զօրավար մը, զոր իբր թէ Տրայանոս կը յղէ Պարթևաց ու Հայոց դէմ: «Այս ըսուածներէն ինքնին կը հետեի, կը յարէ, թէ ուրսինեան թ. 77 հատակոտորին մէջ (որ է մորը) յիշուած Սանատրուկը՝ վաղարշի հայրը՝ նոյն է Սուրիդասի յիշած Հայոց Սանատրուկ թագաւորին հետ, ասկէ ալ ինք-

նին կը հետեի՝ որ Սուրիդասի այս յօդուածն ալ առնուած է Արիանոսի Պարթևականքէն՝ որ կորսուած է, և որոյ նախապատմութեանը մէջ, որ կը պատկանէր Տրայանոսի արշաւանաց, Մարկուարտ կ'ուզէ՝ որ յիշուած լինի Սանատրուկ: Իսկ այս բուրն ուրիշ բան չէ՝ բայց Դիոնի ծանօթ նշխարին քմահաճ զետեղումը Տրայանոսի պատմութեան մէջ, և անտի հանուած են թագրական հետեւութիւնը, Դրական լինելու համար՝ հարկ է Դիոնէ պահանջել նոյն նշխարին իմաստն ու տեղը. և անա թէ ինչպէս:

Գերման բանասիրին Սևերոս զօրավարն անծանօթ է Դիոնի պատմութեան մէջ, որ Տրայանոսի անձամբ ու մի անգամ միայն խաղալ կու տայ Պարթևաց ու Հայոց դէմ. և զայն կը կցորդէ մեր Պարսմաստիս արքայի հետ, զոր և գահազուրկ կ'ընէ կայսրը, և զՀայաստան հռոմէական տէրութեան կը կցէ (Գիրք ԿԼ, գլ. ԺԵ-Ի), Երկրորդ անգամ կը քալէ՝ նոյնպէս անձամբ՝ Մահիստարոսի մը դէմ, որ գրաւեւ էր «զՀայաստան և զՄիջագետս», ու կը նուաճէ (գլ. ԻԲ). և իւր մահուան ժամանակ մեր աշխարհը դեռ կայսերութեան մասն է ըստ Դիոնի (գլ. ԳԳ): Հետեւաբար պատմիչը չի գիտեր՝ թէ Տրայանոս իւր թագաւորութեան շրջանին Հայոց վաղարշ մը ճանչցաւ, կամ անոր դէմ զրկեց Սևերոս անուն զօրավար մը, և ոչ ալ՝ թէ անոր բաժին մը տուաւ Հայաստանէն Որով վիճեալ կտորին տեղ չկայ Տրայանոսի պատմութեան մէջ:

Սոյն կայսեր յաջորդն Աղրիանոս՝ պատերազմ չունեցաւ Պարթևաց կամ մեր դէմ: Սպարտիանոս կը գրէ՝ թէ նա «զՊարթևս ի բարեկամութեան կալաւ միշտ», նոյնպէս է Հայոց թոյլ ետ ունել թագաւոր, որ առ Տրայանաւ հրեշտակ ունէին» (գլ. ԻԿ), ինչ որ կը հերքէ որ և է հայ թագաւորի գոյութիւնը մինչև հոդ: Աղրիանոս միայն Հրէից ապստամբութիւնը նուաճելու յոյց զՅուդիոս Սևերոս, կ'ըսէ Դիոն, և զվերջինս յետոյ կուսակալ կարգեց Բիւթանիայ (Կիթ, մզ): Նոյն կայսեր օրով

(134ին կամ 135ին ըստ Մարկուարտի) Ուղուանից փարսաման թագաւորը կ'աւազատակէ Մարաց, Հայաստանի ու կապողովկոյ մէկ մասին վրայ, և ապա կը նահանջէ, իւր զօրքերէն կէս մը շահուելով վարարչի պարգևներէն, և կէսն ալ ականածելով կապողովկոյ կուսակալին երկիւղէն (անդ՝ Ժր)։ Ուս վաղարշը Հայոց թագաւոր համարեցաւ Գուշտմիւր՝ ըստ Մարկուարտի, մինչ իւր Բոսսի զայն նոյնացուց Պարթևաց համանուն արքային հետ (D. Cassio, Milano, 1823. IV, 346). որ ըստ նոյն Դիոնի՝ յետոյ Մարկոս Անտոնիոսի օրով Հռովմայեցւոց դէմ պատերազմ հրատարակեց, և պարտեցաւ կայսեր իշխանակից իւր վերտէ (ՀԱ, Բ)։ Ով ալ լինի վաղարշը, Դիոնի զայն չի ճակատեցներ՝ իբր թագաւոր կամ թագապահանջ Հայոց՝ Աղբիանոսի կամ անոր Յ. Սևերոս զօրավարին դէմ։ Որով անոր վիճելի կտորը հոս ալ չի կրբար մտնել։

Սևերոս կայսեր վիճակեցաւ վերստին դարձնել հռովմէական զենքերը Պարթևաց ու մեր դէմ՝ ըստ նոյն Դիոնի։ Ուս արշաւանաց զլիւսին մէջ (ՀԵ, Բ), ուր վիճելի նշխարը կը գետեղուի սովորաբար, նախ քան զայս Դիոնի բնագրի կը յիշէ զՎաղարշ, գրելով Պարթևաց մասին՝ թէ «որոց առաջնորդ էր Վաղարշ, որոյ եղբայր իւր էր ընդ Սևերոսի»։ Ահաւասիկ արդէն երկու խնդրեալ անուններն իրարու դէմ. և այս ապահով տեղեկութեան բնական հետևանքն է՝ այդ վաղարշը տեսնել նաև վիճեալ բեկորին յիշած Սանատրուկը համանուն որդւոյն մէջ, և զՍևերոս՝ կայսեր մէջ, որոյ զօրութեան ի տես նախատեսելով Վաղարշ Պարթևաց ժախողումը, ախոյեանէն հաշտութիւն կը խնդրէ։ Սոյն դէպքը կը հաստատուի արդէն Դիոնի ժամանակակից Հեռովդիանոսէն ալ, որ խօսելով Սևերոս կայսեր արշաւանաց ու Հայաստանի վրայ յարձակման սպառնալեցող մասին, կ'ըսէ՝ թէ «պատրաստեալ ի յարձակել ի Հայաստան, արգելաւ ի թագաւորէն Հայոց, որ առաքեաց նմա իւրովի պատանդս և պարգևս, խնդրելով զնորին զաշնակցութիւն և

զբարեկամութիւն», զոր և կ'ընդունի (Գ, իէ)։ Կայսրը նոյն է, և պարագայն նոյն. միայն Հայոց (ապագայ կամ արդէն) արքայն անացեղ է անանուն, որ տարբերութիւն չի բերեր։

Եզրակացնելով, Մարկուարտի տեսութիւնն անզօր և անբաւական է բաժնելու Սեպտիմիոս Սևերոս կայսերէն ու Տրայանոսի հետ կապելու «զվաղարշ որդի Սանատրուկ», որ նոյն է անշուշտ Սուրբասի նկարագրածին հետ, և զոր վերջինս անկասկած առեր է հին աղբիւրէ մը, և այդ անուամբ մէկ արքայ միայն գիտէ։ Նաև մերս փառասոս կը ճանաչէ մի միայն Սանատրուկ թագաւոր Հայոց, իբր շինարար մարդ ու կառուցող քաղաքի մը, և որոյ «անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ» շիրիմն Անի բերդին մէջ՝ չկըրցան բանալ Պարսիկները, երբ գերեցին մեր թագաւորաց ոսկրները (Դ, Ժդ, իդ)։ Կը հետևի՝ որ այս արքայն ժամանակակից էր Սևերոս կայսեր, ապրած Բ դարու վերջերը, և անկարող տեսնելու և նահատակելու Յիսուսի առաքեալները։ Եւ արդէն Սուրբասի նկարագրած հայ առաքինի թագաւորին հետ դժուարին ալ է հաշտեցնել իւր դստեր, քրոջ և առաքելոց դահճութիւնը։

Ե. Թաղէական աւանդութեան Դ-ի դարերուն մեր քով անդուլթեան փաստերէս մին ըրած էի՝ Թաղէոսի վկայաբանութեան թարգմանչին Սամուելի խօսքը, թէ «որք ընթերցող և կատարէք զյիշատակ երկուցունց ընտրելուն, արժանի համարեալիք յիշել զանարժանս ի սուրբ աղօթս ձեր»։ և զայս մեկներ էի՝ թէ «անոնց յիշատակը դեռ չի կատարուիր հայ եկեղեցւոյ մէջ. այլ Սամուէլ կը բաղձայ՝ որ իւր թարգմանութիւնն ընթերցողը յորդորուին կատարելու զայն»։ Գննադատաւ աչքերուն արցունք միայն կը պակսի «մտադրադութեան» վրայ, որով չեմ հասկցած՝ թէ «հոս յայտնի կ'ըսուի, դռք որ յիշատակը կը կատարէք ԱՐԴԵՆ. և ոչ թէ կը յորդորէ՝ այսուհետեւ սկսէք կատարել»։ Տեսնենք՝ որ կողմն է մտադրադութիւնը։

Մամուլի ընթերցողները չի կրնար իմացուիլ երկու արդոց յիշատակին կամ սո-նախմբութեան աղբիւ. վասն զի այդ պա-րագային՝ ընթերցողմբ կատարուելով սո-նախմբութեան մէջ, և իբրև մասն անոր, պէտք էր նախ զայն յիշել իբր զյիշատար գաղափար, և յետոյ մասը, այսպէս. «Որք կատարէր գլխատակ երկոցունց ընտրելոց և ընթերցող զվկայութիւնս զայս»։ Ուրեմն ընթերցողմբ անկախ է յիշատակէն և կա-նուի քան զայն, ինչպէս յիշատակութեան՝ նոյնպէս թարգմանչին մտաց մէջ. այսինքն յիշատակն արդիւնք կ'իմանայ ընթերցման. Ուսպէս նաև երբ Եղիշէն կ'ըսէ Վասակայ համար, « Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա... զի ամենայն որ զայս յոսիտ զիտասցե՝ ճգովս ի հետ արկցե», չենք կրնար հասկանալ՝ թէ նախ պէտք է նգովել, և յետոյ լսել անոր չարութիւնն ու վարձա-նը. այլ նգովքը հետեանք է լսելուն. Գրն-նադատոս շփոթութեան կը մատնուի «կա-տարիք» ներկայ ձեւէն, մոռնալով որ հա-յերենի մէջ — և ոչ լուկ հայերենի — ներկայն ապառնոյ զորութիւնն ալ ունի։ Ուսպէս աւետարանի սա խօսքին մէջ, «Ամենայն որ յս գրանս իմ զայստակ և ասեկ զնոսա», կը նշանակէ յոյժի և արատ-ցի, և պիտի կատարէ յետ լսելու։ Նոյնպէս Մամուլի «Երեքեանոց և կատարէր գլխա-տակ»՝ կ'իմացուի յերեքոյնք և կատարեա-լիք։ Արդարև երբ Մամուլէ սենեկին մէջ զրակային առջև նստած, և թարգմանու-թեան վերջին էջը դեռ թաց, կը յարէր յիշատակարանը՝ թէ «որք ընթերցող», չէ կարելի երևակայել՝ թէ այդ պահուն Հայք հաւաքուած անոր ընդմէջ կը կարգային ար-դիւն նորաւարտ թարգմանութիւնը։ Ուրդ-ինչպէս ընթերցողն ապառնոյ ոյժ ունի, նոյնպէս յաջորդ կատարիքն ապառնի է, և ընթերցման արդիւնքը պիտի լինէր։ Այս է Մամուլի խօսքերուն միակ իմաստը, զոր ստիպողական կը դարձնեն միւս փաստերս ալ՝ զորս սուր ի հաստատութիւն թագա-կան աւանդութեան չգոյութեանը Ե դարուն։

Ե. Այդ փաստերէս մին էր Եղիշէի բա-ցատրութիւնը՝ թէ «Թաղէնս յարեիր պա-

տահէ»։ և արեւելք մեկնեցի Պարսկաստա-նով, հիմնուելով Հայոց առ թէշողոս թղթին վկայութեան վրայ, յառաջ բերուած նոյն պատմէն, թէ Տրդատ քրիստոնէական հա-ւատով «լուսաւորեաց զխաւարային կող-ման հիսիսայ, զոր և այժմ (450ին) կամին կորգել հանել խաւարասէր որդիքն արեւ-լից», որ էին Պարսիկները։ Ո՛վ լաւագոյն կրնար մեկնել արեւելք՝ քան զայն զոր-ծածողն ու ժամանակակիցը։ Իսկ Հայաս-տանի հիսիսայնորեան՝ ուրիշ հին փաստեր տուած էի. Գրնադատոս աչքը կը դարձնէ այդ բոլորէն, և կը շարէ միջին դարէն հայ գրիչներ՝ որոնք «արեւելքի» մէջ Հայաս-տանն ալ կ'իմանային, Հող Պատ. Հայքը կ'անգիտանայ բանասիրութեան այն կա-նունը՝ թէ բառերն իմաստի փոփոխմանց ենթակայ են դարերու շրջանին մէջ, և մա-տենագիր մը լաւ հասկանալու համար՝ հարկ է նկատել բառերուն անոր ժամանակ ու-նեցած նշանակութիւնը։ Արդ մեր միջնա-դարեանը կարող էին զործածել արեւելքն իրենց արտոբծած իմաստով, բայց ոչ մեկ-նել անոր ոսկեդարեան նշանակութիւնը. ոչ ալ քննադատոս պահանջել Եղիշէն կամ իր դարէն՝ որ միջնադարեան մտօք զործա-ծէին զայն, և զարմանալ՝ որ այդ պա-հանջը «բոլորովին տարօրինակ բան մը» թուի ինձ։ Արդէն հայկական ընկի կոչում մ'ալ չէ Պարսկաստանի արեւելքը, որ մեզ համար հարաւակողմ էր. այլ այդպէս էր նկատմամբ Ասորոց և Սունաց, որոցմէ մերոնք ալ փոխ աղին զայն. և որով Աւե-տարանն ևս «յարեւելք» կը բերէ Յիսուսի երկրպագու «մոգերը», որոց անունն իսկ ցոյց կու տայ աշխարհը. Գրնադատոս եմէ յայս ամէնը նկատած լինէր, պիտի համոզ-ուէր՝ որ Եղիշէի խօսքը՝ «Թաղէնս յա-րեիրս պատահէ», արձագանգն է Պարսից եկեղեցւոյն թագականութեան աւանդու-թեանը, որ ինքնին կը հերքէ հայկականին գոյութիւնը մեր պատմչին օրով, և այս պատճառաւ ալ վերջինը նոյն պատմէն անյիշատակ մնացած է։

Դ. Խժժրիծներ են հետագայ երկու կէ-տերը քննադատէս. Ի՛շխէ՛ թէ «մի և նոյն

հեղինակներն ընդունելի կամ մերժելի են (ինձմէ) ըստ պարագային»։ Այսպէս՝ մեր ժելով արգարեան զրոյրին ու թաղէի պատմականութիւնը, այլուր համեմատութիւն մ'եմ ըրեր եղեսացւոց ու մեր հոգեբանութեանց մէջ, թէ ինչպէս անոնք առաքելաբար խաղաղութեամբ վախճանած կը դնեն իրենց քաղաքին մէջ, և մեր գրիչները՝ խզժաւաբար սպանուած ի Հայաստանի մէջ ևս թէ՛ միտած և թէ՛ ընդունած կը լինի մ'ըստ քննադատիս՝ Աղղայ-Թաղէի գոյութիւնն ու մահն Եղեատի մէջ, Կ'երկի՝ կամ ընելու չէի բնաւ այդ համեմատութիւնը, և կամ հոգ անգամ մ'ալ կրկնելու էի՝ թէ ես չեմ ընդունիր զԹաղէի գոյութիւնը, երբ զորոշուին կրնան կարեւոր լինել՝ երբ զորոշուին զպարագայն մանկանց հետ։ Բայց ես անոնց համար գրել չեմ խորհած բնաւ, և զիս հանդարտօրէն կարդացողները կը հասկանան միտքս։

8. Միւս մէկ յանցանքս, տեղ մ'ըսած եմ՝ թէ «Առաքելոց վարդապետութեան» ասորի խմբագրութիւնը «հայ աւանդութեան ազդեցութեան ներքին» մեզ քարոզել կը դնէ Աղղայի աշակերտն Ազայ (25)։ և այլուր՝ թէ այդ անագան հեղինակն է հնարքը այդ պարագայն, մեր ձեռքէն առնելու համար Աղղայ-Թաղէի, և ասորի ու հայ աւանդութիւններն իրարու հետ հաշտեցնելու (164)։ Ինչ հակասութիւն կայ ըսածներուս մէջ։ Այն որ կ'ազդուի մեր աւանդութեան, որոյ ծագումն Զ զարուն հաներ եմ, յետոյ է քան զայն, և նոյն ինքն Բար Հերբէրտ, գրիչ Թի դարու, ինչպէս ճշդած եմ (560), կրնայ անագան չլինել, և կամ կարելի էր անոր՝ առանց ճանչնալու մեր աւանդութիւնը, այդպիսի փոխանակութիւն մ'ընել մեր պահանջած Աղղայի և իւր առած Ազայի միջև։ Զեմ զիտե՛ր թէ քննադատս ինչպէս հասկացած է ձեռնարկս, անոր մէջ հակասութիւն զրտնելու համար։

9. Կ'անցնինք բարձրդիման աւանդութեան, որոյ ի Հայաստանութիւնը փառստոյ չի ճանաչեր՝ գրած էի։ և ինչպէս կը մեկնուին ուրեմն, կը հարցնէ քննա-

դատս, անոր այս խօսքերը՝ միշտ յոգնակի։ «Մօտ ի տուն Տեառն հանգիստ առաքելոցն. — հարցն ձեր զնորին առաքելաբար սպանին. — ճոցին առաքելոցն ճգնակիցք»։ — Եթէ Պատ. Հայրը համեմատութեամբ հետեւէր պատմին, իմ մեկնութեան պիտի չկարօտէր։ Նախ՝ «մօտ ի տուն Տեառն», այսինքն տող մը յառաջ յիշուած Տարօնոյ Աշտիշատ աւանի կաթողիկէին մօտ նշանակուած եզակի «հանգիստ առաքելոցն» չի կրնար շփոթուիլ Թաղէի ու Բարթոլոմէոսի զոյգ հանգստարանաց հետ, որոնք ըստ իրենց պատմութեանց իսկ, որոց պաշտպան է քննադատս, կը յայտնուին փառստոյ շատ ուշ։ Մին դար մը յետոյ, և միւսն երեսուն տարի, իրարմէ զաւանդելով հետի, և երկուքն ալ շարունակելով անշարժ մնալ երկու դարեր իսկ ևս Գլուկացւոյ վկայութեամբ ցուցած էի — վրկպած քննադատիս ուշադրութեան — թէ փառստոսի ակնարկած առաքելաբար՝ Անդրէի և Ղուկասու նշխարներն էին, որ կը պատմուին Լուսաւորչի բերուած ու զետեղուած նոյն Տարօնոյ Եղիազարու վանուց մէջ (140)։

Գալով միւսին՝ թէ «հարցն ձեր զնորին առաքելաբար սպանին», ասոր նախորդ ու յաջորդ տողերն իսկ կը մեկնեն զայդ, գրելով նախ եզակի՝ թէ «զուր» (Հայերդ) իսկ զձեր քարոզն և գրախիտակն զառաքելաբար ձեռք եկկայն սպանէք. զայն՝ որ եկեմ զձեզ կոչեր ի փրկական շնորհս արքայութեան, որ է Թաղէի. յետոյ կը դնէ յիշեալ յոգնակին. և ապա դարձեալ եզակի, «և զհետ ետրա՛ ետրի» (Թաղէի) նմանին (զԳրիգոր) չարչարեցին վասն նոյն նորին իրաց»։ Ուրեմն միջանկեալ «զնորին առաքելաբար» ձեռք եկկայն յոգնակի է, ոչ իմաստով, ինչ որ յատուի է փառստոսի. ինչպէս յիշեալ միակ «հանգիստ առաքելոցն» ալ այլուր կը փոխուի յոգնական՝ «յառաքելաբար տեառնաշակերտացն» (Գ, Գ)։ Պատմիչս այս լեզուական խառնակութիւնը մասամբ հեղինակին ու մասամբ զրչագրողաց է։ Իսկ երբ երկու տող յետոյ Լուսաւորչի յաջորդները կ'անուանէ՝ «ճոցին առաքելոցն ճգնակիցք»,

կ'անկանրէկ դարձեալ թաղէի ու Գրիգորի, քիչ յետոյ եւ յիշուած ի միասին: Յոգնականի անտեղի կիրարկութենէն զատ՝ փաւստոս գիտէ մերթ եզակին ալ յոգնականի տեղ զործածել: Ինչպէս երբ կ'ըսէ՝ թէ յետ Ներսիսի սպանման՝ նորընտիր Յուսկան ձեռքէն առնուեցաւ իրաւունքը «ձեռնադրել զհայկոսպոսն Հայոց, և յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց զհայկոսպոսն ձեռնադրել, այլ որ լինէին եպիսկոպոսք ամենայն գաւառաց» և այլն (226):

10. Կապկածանօք նայած էի միւր առաջիւղ գերեզմանաց ի Հայս գերեզմանեան եղանակաւ յայտնութեանց վրայ: Քննադատս կը յիշեցնէ առ այս ուրիշ սրբութեանց մոռցուիլն ու յայտնուիլը «հրաշալի տեսեանց միջոցաւ»: Ինչպէս տէրունական խաչին՝ Դ դարուն, և ա. փարիսնոս պապին՝ մարմնոյն՝ 1915 թուին, (բայց սա գիտութեամբ, ոչ տեսեամբ), մինչ ասոր կարծեցեալ նշխարներն արդէն միջին դարէն ծանօթ էին ու կը մեծարուէին — Լաւ են օրինակներդ, սակայն միւր պարագայն շատ տարբեր է: Կորսուած խաչն անգամ մը գտնուելէն վերջ՝ այլ եւ անկորուստ մնաց: Ե փարիսնոսի մարմինը կը յուսանք նոյնպէս մնայ, լինջ հակառակն մեր թաւդոսի նշխարը կը պատուովն յայտնուած ի դարու վերջերը, և կը շարունակեն անշալտ մնալ գերեզմանին հետ միասին, իսկ Ռարթոգմէոսին՝ կը յայտնուի լոկ քանի մը վայրկենի համար, և իսկոյն կը ծածկուի զբոս տեսչութեանն Ստուծոյ: Եւ երկու գերեզմաններն ալ ութ և աւելի դարեր վերջ միայն կը սկսին ցուցուիլ՝ առանց նոր բնական կամ գերբնական յայտնութեանց:

Եթէ արդի զրապաշտ բանասիրութիւնն այսպիսի յայտնութեանց սովոր է երևակայական մակդիրը տալ, եւ ինչ բանով մեղաւոր եւ փննադատու ծանարանաւով յատկապէս Ռարթոգմէոսի նշխարաց գիւտին վրայ, կը խորհրդածէ՝ թէ ս. Մարութա կրօնարար անոր կարծեցեալ սրբավայրին «խոռնկերու բուրմէններով և մոմեղինաց լուսավառութեամբ» յափշտակուած, սպասել

տեսեան մը, ինչպէս «սովորութիւն» էր հին ժամանակ: Ուայց Ստուծաւ ալ ստիպուած էր արդեօք յարգել մարդոց այդ սովորութիւնը, և տեսիլներ ցուցնել բոլորին: Կամ ինչո՞ւ Հայտնէր Հայոց առաքելոյն հանգստարանը նաև Մարութայի ժամանակակից մերս ս. Սահակայ, որ արդէն արժանացած էր ուրիշ տեսեան մը: Կամ ինչո՞ւ բարի ասորին հրաշալի գիւտին ու նշխարաց պարզին եղբայրսիրաբար հաղորդ չըրաւ և մեր ազգը: Կամ ինչո՞ւ Ստուած կրկին անշալտացոց գերեզմանը, որպէս զի Հայք չպատուէին իւր առաքեալը, որուն փառաւորութիւնը սակայն թոյլատրեց Ստուծոյ: Կամ ինչո՞ւ անմիջապէս հաւատալու ենք տեսեան մը՝ որ թէ՛ կը հաստատէ յայտնութիւնը, թէ՛ կը հերքէ՝ կրկին ծածկելով: Ստուծաւ արշարհիս վրայէն կեղծ կուտուած բանը ջնջուած է ի սպառ: Ե կամ տեսիլ բառին ներկայութիւնը զորուածի մը մէջ՝ խորհելու և դատելու ամէն ազատութիւն կը կապուէ՝ մեզմէ:

Թէ մեր առաքելական գերեզմանը կրօնային ստեղծուիլ, կը հաստատէ նաև Կոստան Զարեան (Հ. Կոլնակ, 17 Մարտ) ուրիշ օրինակով մը, զոր վերջիշեր է՝ կարգաւով իմ գիրքը: Տարիներ յառաջ Հոռովմայ Սպեան ճանապարհին վրայ եկեղեցի մ'է մտեր կաթողիկէ վարդապետի մը հետ, և տեսեր երկու նորագիտ գերեզմաններ անոր յատակը, որոնք իւր ուղեկցին բացատրուած թեմայի՝ հեթանոս ամուսիններ էին, թաղուած իրենց ամուսնացիին մէջ, և քիչ յետոյ թերթիւր կը յայտարարեն՝ թէ «քրիստոնէան երկու մարտիրոսներէ գերեզմաններն են գտնուել», ինչ որ կուշտ մը «ծիծաղել» կու տայ իրեն և ուղեկցին — թէպէտ հետաքրքրութիւն մը զիս, բայց չեմ հարցնիր նոյն պարունին՝ թէ ինչով կը հաստատուէ այդ գետնաթաղ մարմիններու հնամենտութիւնը, կամ թէ վիրակերոս ջրմանի որ Հոռովմայեցիք կը թաղուէին ի հող և իրենց բնակարանաց մէջ, մինչ նոյն Սպեան ճանապարհին վրայ հեթանոս հոռովմայեցի ընտանիք մը դեռ կանգուն կը պահէ իւր աճիւննանոցը, մեռելոց մարմինս

ներք մոխրացուցած ու զետեղած անոր որմերուն մէջ, և Պոտպէի հին քաղաքին մէջ, ուր Հոռովմայեցիք իրենց ամբարանոցներն ունէին, տակաւին կը տեսնուին իրենց անհրանձեղները, և ոչ ալ՝ թէ յիշեալ եկեղեցին ինչ զապափարով շինուեր է այդ գերեզմանաց վրայ, և կամ նոյն մարմինները խուզարկողներն ինչ բանէ շարժած՝ որոնեցին ու գտան զանոնք Ո՛չ, չեմ հարցնիր, խորհելով որ յարմարագոյն հարցումներն ուղղած պիտի չլինիմ պարոնի մը՝ որ կը ստորագրէ Նասատմար վերնագրով յօդուածի մը ներքեւ ինձ բաւական է իւր հաւաստումը՝ թէ սրբոց գերեզմաններ կրնային նաև հնարուիլ, ինչպէս մեր առաքելոցները, և աղոր համար շնորհակալ եմ իրեն։

11. Յառաջ բերած էի Թէոդորոս վերձանդի վկայութիւնը՝ թէ Անաստաս կայսրը 508ին՝ տեսլեան մը ձեռքով Դարաս քաղաքը կը փոխարէր Բարթողոմէոսի նշխարները (60)։ Վիննադատոս հապճեպ ընթերցումէն նախ Նիկիեփորի կ'ընծայէ զայն, զոր յիշած եմ հոն իբր հետեւող առաջնոյն։ Եւ յետոյ կը համարի՝ թէ ինձ համար զատուածի զօրութիւն՝ ունի յիշեալ տեսիլը, մինչ հայ նման տեսլեանց կասկածանօք նայած եմ, Այս դիտողութիւնը պիտի չընէր, եթէ ամբողջութեամբ կարողար իմ խօսքը, — զոր այլուր մասամբ միայն կը կոչէ, — թէ հերոսացի բանասէրը ալ կը շնչուն գերբնականին անհարկի խնդումը նաև իրենց և Յունաց վկայագրութեանց մէջ, և որոց օրինակաց կր հաճդիպիքք ճերմայ աշխատութեան մէջ (40)։ Կարծեմ պարզ է միտքս։ Անաստասի ժամանակակից պատմչին վկայութեան մէջ իրական է՝ — և ասոր համար կոչած եմ զայն՝ — Բարթողոմէոսի նշխարաց գոյութիւնը Յունաց ճով և անոնց մէկ մասին զերեզմումը Դարասի մէջ, ինչ որ կը հերքէ նոյն առաքելոյն գերեզմանին ի Հայս գտնուիլը։ Այս է կարեւորը։

12. Ի պատասխանի հարցմանս՝ թէ ըստ երեք հնագոյն վկայից՝ — մին 396էն՝ — Նշեմիոյ մէջ թաղուած Թովմաս առաքե-

լոյն Նշխարներն ինչպէս կրնային նաև Հայաստանի մէջ լինել (90), Պատ, Հայրը կը ճակատեցնէ Դիւշնի հարցումը՝ թէ հուսկից եկած էին՝ յիշեմիոս — Սակայն երկու հարցումները շատ հեռի են իրարմէ։ Ի դարու վերջերը Թովմայի հանգրտարան մը կայ իրապիս Նշեմիոյ մէջ ու տեսնուեր է, ուսկից կ'ուզեն թող բերուած լինին Նշխարները, մինչդեռ այդ ժամանակ և յետոյ դեռ դարեր ու դարեր ոչ այդպիսի հանգրտարան մը և ոչ ալ անոր քարոզութեան յիշատակը կը գտնուի մեր ճով, մինչև որ նախ Ժ դարուն Ասորիկ զայն քարոզիչ կը զնէ մեզ, 1269ին կիրակոս քարոզիչ կու տայ Հնդկաց ու Նշխարները միայն բերուած «ի Հայս», կամ ըստ Խլաթեցոյն՝ ինչ դարու՝ «ի գաւառն Ռշտունաց», որ նուազ տարտամ և անստուգ չէ, Դիւշնի հարցման մէջ ծածկուած «գիտութեան լոյսը» կրնայ իւր «ցոլացիկ ճառագայթելովը» շլացնել ըննադատութեան ճերմքը։ Բայց անբաւական է համոզելու զի՝ թէ Թովմայի ի Հայս քարոզութեան մեր յետաձեռն ու հակասական տեղեկութիւնք և անորոշ հանգրտարանն աւելի վաւերական են՝ քան եղեակացուց ունեցածը։

13. Հերքելով Ստաթէոս առաքելոյ մը զալուստն ի Հայս, ըսած էի՝ թէ «Տարեանունէն հանուած ձև ու վէպ մ'է Ստաթէոս»։ Վիննադատոս կը փութայ սթափեցընել զիս «մտազբաղութենէն», յիշեցնելով թէ Ստաթէոսը կը ծագէ Eustathios առնունէն։ Մինչ ես արդէն նշանակած էի վերջնոյս հայերէնն ալ, Յուստաթէոս, զոր նա չէ նշմարեր, և որուն ծանօթը՝ եւրոպականին անծանօթ չէր կրնար լինել անշուշտ։ Սթափեցնելու դերը փոխելու ենք ուրեմն։ Խօսքիս իմաստն է՝ թէ Տարեանունէն աւելի հին էր համանուն մենագրանին վրայ՝ քան Ստաթէի աթոռ լինելուն յետամուտ զապափարը կամ «վէպը», որ ծագեր է — վկայը զլիովին, ոչ լոկ անուշը — նոյն անուան Տարեանունէն հետ նմանութենէն, ինչպէս Սոկրատ լերան հետ ալ կապուեր է Սուրբիս (129)։

Ասոնք են Պատ. Հօր կատարել փափա-

քած սրբազրութիւնը, որոնք որ է փոփոխութիւն եթէ յառաջ կը բերեն, իմ աշխատութեան վարկին ու պարզած գաղափարներու հաստատութեան մէջ չէ անշուշտ. թէպէտ ինք աղով համարեցաւ 165 տպագրական սիւներու վրայ հիմնած «դոլդոլուն շինուած» դիւրակործան» հիմն ի վեր տապալել ու դատապարտել, որպէս զի «վստահացնէ» պատմական յայտնութիւններէն «տարակուսեալ մտքերն ու վիճաւորեալ սրտերը»: Գովելի է արդարեւ

Պատ. Հոր այդ հոգեկեցոյց նախանձը. որոյ բարոյական արդիւնքն եթէ կրնայ վիճելի լինել, սակայն կը կարծեմ՝ թէ անբաւական է լուծելու բանասիրական ու պատմական հարցերը, որոնք փոխանակ նախանձայուզութեան՝ կը պահանջեն անայլալուծութիւն, տքնութիւն և քրտինք, առանց որոց՝ աշխատուած հատորէ մը քննադատելի քանի մը կէտեր որսալու դուրին յաջողութիւնն անգամ անապահով կը դառնայ:

(Շարունակելի)

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԱՇԱԿԵՐՏԱՅ ԳՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՂԻՄՊԻԱԿԱՆԸ

Այս տարի Պալիդոյի (պատանիներու մարզական պետական ընկերակցութիւն) վարչութիւնը ողիմպիական մը կազմակերպեց Վենետիկի միջնախարգ և միւս դպրոցներու աշակերտներու համար, որ տեղի ունեցաւ մայիս 16 և 17 օրերուն փաղքի մարզադաշտին մէջ: Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանն ալ մասնակցեցաւ այդ ողիմպիականին երեք խումբերով (ամէն խումբ կազմուած էր տասնեութ հոգիէ): Մրցութիւնները կը կայանային հաւաքական, այսինքն իւրաքանչիւր խումբէ կատարուած, և անհատական մարզական փորձերու մէջ. առաջին հանդիսացող հրեք դպրոցներուն պիտի վիճակուէին երեք զխաւոր վարժատրութիւններ. իսկ խումբերուն ալ առանձին մրցանակներ: Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը առաջին հանդիսացաւ միջնախարգ դպրոցներու մէջ և արժանացաւ ոսկիէ շքանշանին, իսկ երեք խումբերն ալ ստացան առաջին մրցանակները, որ է մէկմէկ դափնէպսակ, հաւաքական մարզանքին մէջ երջ տուած յաջողութեան համար: Անհատական մարզափորձերուն մէջ ալ վարժարանիս աշակերտներէն շատեր բարձր մրցանիշներ շահեցան: ՊՊ. Ղ. Աճէմեան և Ա. Սը-

զրեան գունտ նետելուն մէջ առաջին ելան, իսկ Պ. Արսէն իբեքճեանն նիզակ նետելուն մէջ: Բարձրութիւն ցատքելուն մէջ Պ. Յովհաննէս Երամեան առաջին հանդիսացաւ, իսկ Պ. Վ. Ջըննոգեան երկարութիւն ցատքելուն մէջ երրորդ. խառն ոստումին մէջ առաջին հանդիսացաւ Պ. Պետրոս Թազիճեան, իսկ ծողով ցատքելուն մէջ Պ. Ն. Ոսկեան. 80 մեդրի վազքին մէջ բարձր մրցանիշներ առին ՊՊ. Յակոբ Գազանճեան, Վ. Սրապեան և Ա. Կիւլէտէրեան:

Այսպէս Մ. Ռափայէլեան վարժարանը օտար երկրի մէջ և տեղական բազմաթիւ աշակերտութեան մէջ (հրեք հազար մարզիկներ ներկայացած էին) իր երեք խումբերով միայն, մինչ ուրիշ դպրոցներ եօթն և աւելի ալ խումբեր կրցած էին տրամադրել, կրցաւ անոնցմէ խել առաջնութիւնը թէ՛ ընդհանուրին և թէ՛ մասնական խաղերու մէջ. նշան է ասիկա այն բարձր կրթութեան նոյն իսկ մարզական մասին մէջ, որ կ'աւանդուի այդ Հաստատութեան մէջ և միանգամայն աշակերտներու նախանձայոյզ եռանդին պահելու անաղարտ և կանգուն պատիւը ազգային զգացման և վարժարանին:

